

5. Сахнова Т.В. *Експертиза в суді по гражданским делам.* – М., 1997.
6. Дзера О.В., Кузнєцова Н.С. *Цивільне право України.* – К.: Юрінком Інтер, 2001.

¹ Краснова Н.І., Малишева Н.Р., Шевчук П.І. Судовий захист екологічних прав громадян України: Довідник для суддів. – К., 2000. – 17 с.

² Кравченко С.М. Соціально-психологічні аспекти правової охорони навколишнього середовища. – Львів, 1998. – С. 109–121.

³ Кравченко С. Захист екологічних прав громадян в Україні і США : порівняльний аналіз // *Право України.* – 1995. – № 5– 6. – 34 с.

⁴ Дзера О.В. *Зобов'язальне право, теорія і практика.* – К., 2000. – 800 с.

⁵ *Государство и право.* – 2000. – № 10. – С. 79–84.

⁶ Толстой Ю.К., Сергєев А.П. *Гражданское право.* – М., 1996. – Ч. 1. – 281 с.

⁷ Дзера О.В., Кузнєцова Н.С. *Цивільне право України.* Кн. 2. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 646–648.

⁸ Сахнова Т.В. *Експертиза в суді по гражданским делам.* – М., 1997. – 165 с.

Берестова І.Є.,

ад'юнкт кафедри цивільного права

Національної академії внутрішніх справ

України, м. Київ

СУБ'ЄКТИВНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ З БЕЗПІДСТАВНОГО ЗБАГАЧЕННЯ

Одним з найбільш спірних питань в юридичній літературі, яка присвячена дослідженню зобов'язань з безпідставного збагачення, є питання про суб'єктивні умови виникнення цих зобов'язань. Закон, як відомо, не містить в нормах статті 1265 нового Цивільного кодексу України прямих вказівок про те, яким повинно бути психічне відношення набувача до дій, які він скоює з приводу безпідставно набутого майна. Звичайно, що таке становище породжує в юридичній літературі наявність різних поглядів на значення та місце суб'єктивних умов виникнення цих зобов'язань.

Панівною в радянській юридичній літературі була концепція, у відповідності до якої зобов'язання по поверненню безпідставно набутого виникають тільки при відсутності вини набувача в безпідставному отриманні майна. Найбільш послідовне вираження ця концепція отримала в роботах А.Н. Арзмазцева, К.А. Флейшиць, О.С. Йоффе, в ранніх роботах В.А. Рясенцева. Сутність точки зору цих авторів, яку можна назвати концепцією “відсутності вини” полягає в тому, що зобов'язання з безпідставного збагачення виникають як наслідок збігу обставин, при яких одна особа за відсутністю своєї волі та свідомості набуває майно, завдаючи при цьому шкоду іншій особі. Автори дійшли висновку, що за лінією вини можна зробити розмежування між зобов'язаннями з відшкодування шкоди та безпідставного збагачення: є вина в діях особи, яка набула майно – виникає зобов'язання з відшкодування шкоди, нема в її діях вини – настає зобов'язання з безпідставного збагачення. Позов з безпідставного збагачення подається тільки в тому випадку, якщо відсутня вина як одна з найважливіших умов, які необхідні для пред'явлення позову із спричинення шкоди. [1] Але ж, хоча закон і не встановлює в своєму тексті ясних та чітких вказівок на суб'єктивні умови виникнення зобов'язань, це зовсім не означає, що нормативне регулювання вказаних суспільних відносин здійснюється за юридично

однаковим характером цих умов щодо умислу або відсутності вини. Достатньо вникнути в зміст ч.1 ст.1268 нового Цивільного Кодексу, у відповідності до якої особа, яка безпідставно набула чи зберегла майно, зобов'язана також повернути або відшкодувати всі доходи, які вона одержала або повинна була одержати від цього майна від тоді, як ця особа дізналася про безпідставність збагачення. Неважко помітити, що в цій частині правило статті 1268 нового ЦК повторює порядок розрахунків між власником і добросовісним володільцем при вилученні майна із незаконного володіння останнього, у відповідності з яким власник, вилучаючи майно у добросовісного володільця, має право вимагати від нього всіх доходів, які добросовісний володільць отримав або повинен був отримати з часом, коли він дізнався або повинен був дізнатися про неправомірність володіння або отримав повістку за позовом власника про повернення майна. В такому випадку набувач майна у зобов'язаннях з безпідставного збагачення за своїм правовим становищем та обсягом покладених на нього законом обов'язків дорівнює добросовісному володільцю за ввічливою вимогою.

Добросовісним набувачем визнається особа, яка не знала і не повинна була знати, що набула майно у відчужувача, який не мав права ним розпоряджатися, тобто така особа, яка, набуваючи майно, діяла невинно. [2] Якщо виходити із змісту ч.1 ст.1268 нового ЦК, такою особою може бути лише та, яка не знала і не повинна була знати про безпідставність набуття, тобто яка, отримуючи (зберігаючи) безпідставне майно, діяла невинно.

У випадку, коли індивідуально-визначене майно, яке підлягає поверненню, використано або відчужено, добросовісний володільць за ввічливою позовом стає в одній особі набувачем майна за вимогою із зобов'язання з безпідставно набутого. Разом з тим, подальше отримання відомостей про неправомірність володіння чужим майном добросовісним володільцем є моментом, який визначає початок покладення на вказану особу інших форм відшкодування, ніж ті, які передбачались до початку моменту недобросовісності. Виникає зобов'язання не тільки про повернення спірного майна, а також фактично отриманих доходів від нього, які могли бути отриманими за нормальним становищем справи до тих пір, коли стала відомою безпідставність володіння цим майном. Примусове повернення безпідставно набутого майна не є заходом цивільно-правової відповідальності, а повернення отриманих плодів і доходів від цього майна є ні чим іншим як відшкодуванням у формі цивільно-правової відповідальності. В цей час набувач перестає бути добросовісним, позбавляється частини майнових прав і на нього впливає суспільна критика його винної поведінки. [3]

На підставі відсутності вини набувача майна регулюються також схожі суспільні відносини, а відшкодування потерпілим майнових втрат не носить характеру цивільно-правової відповідальності. Так, наприклад, наслідком визнання недійсною угоди, укладеної під впливом омани, яка мала істотне значення, є обов'язок кожної із сторін не тільки повернути іншій стороні все отримане за угодою, а при неможливості повернути отримане в натурі – відшкодувати його вартість грошима. [4] Неважко помітити, що в даному випадку закон аналогічно тому, що передбачено в ч.1 ст.1265 нового ЦК не ставить повернення майна в залежність від вини будь-якої із сторін правовідносин. Саме ж повернення не є заходом цивільно-правової відповідальності, оскільки при цьому відсутні такі необхідні елементи цивільно-правової відповідальності, як позбавлення правопорушника частини належних йому майнових прав і суспільна критика винної поведінки.

Коли ж омана виникає по вині іншої сторони, ст.230 нового ЦК зобов'язує цю сторону до відшкодування збитків. В такому випадку це, безперечно, захід відповідальності, і такий захід за своєю правовою природою аналогічний обов'язку, що виникає у набувача, якому стало відомо або могло стати відомо про безпідставність набуття.

Інший погляд на суб'єктивні умови виникнення зобов'язань з безпідставного збагачення знайшов своє відображення в роботах Ю.К. Толстого, М.В. Гордона, В.П. Грибанова.

Концепція, яку відстоювали вказані автори, можна умовно назвати концепцією “об'єктивної протиправності безпідставного збагачення”, полягає в тому, що закон пов'язує виникнення зобов'язань з безпідставного збагачення майна тільки із самим фактом безпідставного переходу майнових цінностей від однієї особи до іншої, а не з психічним відношенням до цього результату будь-яких осіб.

Найбільш детальне теоретичне дослідження вказана концепція отримала в роботах Ю.К. Толстого. На його думку, специфічною ознакою цивільно-правової відповідальності є позбавлення особи, яка спричинила майнову втрату потерпілому частини належних їй майнових прав з метою задоволення потерпілого. Ця ознака належить до усіх без винятку заходів цивільно-правової відповідальності, незалежно від того, виникло правопорушення в результаті винної чи невинної поведінки набувача. Саме тому не є заходом відповідальності вилучення безпідставно отриманої вигоди, хоч би збагачення виникло в результаті винної поведінки збагатішої особи. Ю.К. Толстой вважає вірним розмежування деліктного та кондикційного позовів не за принципом вини, а в залежності від того, чи утворюється на стороні набувача майнова вигода. На його думку, таке рішення диктується не тільки теоретичними але й практичними міркуваннями. [5]

Але з цими поглядами Ю.К. Толстого на суб'єктивні умови виникнення зобов'язань з безпідставного збагачення важко погодитись.

Концепція “об'єктивної протиправності безпідставного збагачення” ігнорує суб'єктивні умови виникнення зобов'язань з безпідставного збагачення. Але позитивним моментом цієї концепції є те, що науковці, які її підтримували, своїми ствердженнями про виникнення зобов'язань з безпідставного збагачення тільки з самим фактом наявності майнової вигоди на одній стороні і зменшення майнових благ на іншій тим самим підкреслювали ту обставину, що відсутність правової підстави для безоплатного переходу майна від однієї особи до іншої само по собі ще не визначає специфіки вказаних зобов'язань. Поняття ж безпідставності набуття в них дорівнює поняттю переходу майна при відсутності юридичного титула, яким воно може бути не тільки в цих зобов'язаннях, але і в ввіндовікаційних вимогах, а також у вимогах із спричинення шкоди.

Третя точка зору на суб'єктивні умови виникнення зобов'язань з безпідставного збагачення відображена в роботах В.А. Рясенцева [6] і А.М. Белякової. [7] Цей погляд, який умовно можна назвати концепцією “обмеженої вини” полягає в тому, що зобов'язання по поверненню безпідставно отриманого виникають тільки при відсутності у безпідставного набувача наміру (умислу) на отримання чужого майна. Наявність же вини у формі необережності не заперечує виникненню цих зобов'язань. Але з цією концепцією не можна погодитись. Концепція “обмеженої вини” не знаходить свого ґрунтування в діючому цивільному законодавстві, який регулює майнові відносини, що виникають в зв'язку з поверненням безпідставно отриманого. Більш того, вона заперечує принципам відповідальності і повного відшкодування збитків. Розглядаючи цю точку зору, можна прийти до висновку, що вина у формі необережності при володінні чужим майном не тягне за собою цивільно-правової відповідальності набувача перед потерпілим, а дає право останньому тільки вимагати повернення безпідставно отриманого або відшкодування його вартості, це, як вже було сказано вище, не є заходом цивільно-правової відповідальності. Таке тлумачення обов'язків недобросовісного набувача означало б звільнення винної особи від обов'язку відшкодувати всі збитки, які виникли з боку повноважної особи, тим самим завдаючи шкоди її інтересам і це знаходилося б у протиріччі з принципом повного відшкодування збитків.

Концепцію “обмеженої вини” не можна застосовувати до нового Цивільного кодексу у зв’язку з тим, що вона не ґрунтується на підставі закону, не підкріплюється міркуваннями теоретичного порядку та не підкріплюється вимогами практики.

Підводячи підсумок викладеному, необхідно сказати, що незалежно від поведінки (дій або бездіяльності) набувача, яка передує утворенню на його стороні майнової вигоди і може бути як протиправною так і правомірною, сам факт наявності на стороні набувача безпідставного збагачення врешті-решт робить його поведінку протиправною, оскільки ця поведінка вступає в об’єктивне заперечення із ст.1265 нового Цивільного кодексу. Судам при застосуванні цієї статті необхідно підтримувати концепцію “відсутності вини”, яка є найбільш вірною і ґрунтовною. Ця концепція допоможе судам чітко розмежовувати позови з безпідставного збагачення від віндикаційних позовів або позовів з відшкодування шкоди, що буде слугувати єдності судової практики, а також посиленню матеріальної відповідальності правопорушників, і, як наслідок, кращому захисту інтересів громадян і держави.

Література

1. *Рясенцев В.А. Обязательства из так называемого неосновательного обогащения в советском гражданском праве. – М., 1949. – 103 с.*
2. *Цивільне право України. Підручник у 2-х книгах /За редакцією О.В. Дзери, Н.С.Кузнецової. – К.: Юрінком, 2001. – 698 с.*
3. *Игнатенко В.Н. Реализация обязательств из неосновательного обогащения //Изв. вузов. Правоведение. – 2001. – № 2.*
4. *Чернышев В.И. Обязательства из неосновательного приобретения или сбережения имущества: Учебник. – Ярославль, 1974. – 46 с.*
5. *Толстой Ю.К. Обязательства из неосновательного приобретения или сбережения имущества (юридическая сфера действия) // Вестн. Ленингр. ун-та. – 1973. – № 5.*
6. *Рясенцев В.А. Взыскание в доход государства противозаконно приобретенного имущества // Социалистическая законность. – 1983. – № 5.*
7. *Советское гражданское право. Т.2. – М.: Юридическая литература, 1970. – 444 с.*